

A török nyelv etimológiai szótára és a magyar nyelvtörténet*

Jó százhuszonöt éve annak, hogy a török szókészlet eredeti és idegen elemeinek tudományos kutatása elkezdődött. Ezen a téren az első kísérlet VÁMBÉRY szótára, amely először magyarul (*A török-tatár nyelvek etimológiai szótára*: NyK. 13. 1877: 249–483), majd németül (*Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig, 1878. XXIV + 228 l.) jelent meg. Tagadhatatlan, hogy ez a szótár kalandos magyarázatoktól nem mentes munka, amelyben a merész ötletek mellett bőven akadtak kifogástalan etimológiák is, de a legtöbbször a helyes a helytelennel elegyítve jelentkezett. De tény, hogy VÁMBÉRY műve hosszú években keresztül használatban maradt s gyakran használják ma is, különösen a nem turkológus körökben; ezért 1972-ben megjelent második kiadása is. VÁMBÉRY szótára korán, a turkológiai kutatások kezdetén jelent meg. Szerzője ezért nem használhatta pl. RADLOFF monumentális török szótárát, amely az ő munkája után jelent meg; nem volt tudomása az ótörök feliratokról, amelyek később kerültek elő; s nem használhatta az ujjur szövegeket sem. VÁMBÉRY halála után került elő Isztambulban Kásgári XI. századi szótára is.

VÁMBÉRY után a török nyelvek etimológiai kutatásával kapcsolatos kiadványok hosszú évekig szüneteltek. Ebben az áttekintésben nem foglalkozom részletesen KERESTECIYAN szótárával, a „Dictionnaire étymologique de la langue turque”-kel, amely 1912-ben jelent meg Londonban. KERESTECIYAN nem volt szakember, de mint amatőr vagy mint dilettáns foglalkozott etimológiai problémákkal. Az ő szótára nemrég megjelent új kiadásban is. Nem minősíthető tudományos etimológiai szótárnak İSMET ZEKİ EYUBOĞLU könyve (*Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*) sem, amely 1988-ben jelent meg Isztambulban. Erről a szótárról részletes ismertetést írtam a *Türk Diliben*, a Török Nyelvtudományi Intézet folyóiratában (66. 1988: 272–91).

A török etimológiai kutatások terén fontos tudományos kezdeményezés az „Istoricskoe razvitie leksiki tjurkskix jazykov” című kötet, amely Moszkvában jelent meg 1961-ben. Ebben a kötetben több etimológiai tárgyú közlemény került nyilvánosságra. Ezek között van A. M. ŠCERBAK-nak a török állatnevekre vonatkozó alapos tanulmánya is. Ezen a téren ugyancsak nélkülözhetetlen forrás a „Drevnetjurkskij slovar”, amely Leningrádban jelent meg 1969-ben.

Jelentős haladást jelentett a török nyelv etimológiai kutatása terén MARTTI RÄSÄNEN etimológiai szótárának (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki, 1969. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII/1.) a megjelenése. E szótár szerzője először a cseremis nyelv csuvas jövevényszavait dolgozta fel (*Die tschuwasischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki, 1920. MSFOu. 48.), majd a cseremis nyelv tatár jövevényszavait gyűjtötte össze (*Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki, 1923. MSFOu. 50.). RÄSÄNEN először a török nyelvek hangtörténetével (*Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki, 1949. StO. 15.), később pedig a török nyelvek alaktanával foglalkozott (*Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki, 1957. StO. 21.). Ezek a művek megjelentek orosz fordításban is. Közben RÄSÄNEN több etimológiai tárgyú közleményt adott ki, ezekkel a kiadványokkal és közleményekkel pedig nagy hírnevet szerzett a turkológia terén, így etimológiai szótára nem volt meglepetés a tudományos körök számára. A szerző a szótár korrektúráit szétküldte az érdeklődő kollégáknak javítások és pótlások céljából. Magam is kaptam egy korrektúra-csomagot, de nem készíthettem el a javításokat és pótlásokat.

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten 2000. június 6-án elhangzott előadásnak közlésre az idén benyújtott szerkesztett változata. – A szerk.

Úgy láttam, hogy nem elég egy pár javítást és pótlást eszközölni a szótáron. Ezzel szemben JUSSI ARO, GERHARD DOERFER, KAKUK ZSUZSA, STANISŁAW KALUŻYŃSKI, LIGETI LAJOS és NICHOLAS POPPE több rövid megjegyzéssel és pótlással hozzájárult a szótár kiadásához. Később GERHARD DOERFER „Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs” (OLZ. 1971: 437–54) című cikkében hangsúlyozta, hogy nagyra becsüli RÄSÄNEN szótárát.

RÄSÄNEN nyomdokait követte a török nyelv etimológiai szótára terén SIR GERARD CLAUSON, akinek török etimológiai szótára 1972-ben jelent meg Oxfordban (An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.). Előzőleg 1962-ben látott napvilágot a szerző „Turkish and Mongolian Studies” (London, 1962.) című műve, amely figyelemre méltó megfigyeléseket tartalmaz a török nyelvek összehasonlító etimológiájára vonatkozólag. Később a jeles szerző az etimológiai szótárában értékesítette a török nyelvekkel kapcsolatos nézeteit. CLAUSON szótára, amely alapvető, nélkülözhetetlen teljesítmény a török szókészlet etimológiai kutatása terén, a XIII. század előtti török nyelvekkel foglalkozik. De a török nyelvek nagy fejlődést mutattak a következő századokban is, melynek eredményeképpen a török szókészlet jelentős mértékben meggyarapodott. Egyrészt jelentősen megnőtt a török nyelvek külön életében, belső fejlődés útján keletkezett szavak száma, másrészt gyarapodott a jövevényszavak száma is. Eszerint CLAUSON szótára adós marad a török szókészlet XIII. század után keletkezett szóanyagával.

Örvendetes, hogy a török nyelv kutatása nem szünetelt. CLAUSON művének megjelenése után 1974-ben megjelent E. V. SEVORTJAN szótára (Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurskie i mežtjurskie osnovy na glasnye. Moszkva, 1974.). Később, 1978-ban SEVORTJAN közzétette művének második kötetét, amely a *B* betűvel kezdődő szavakat tartalmazza. Pár évvel később 1980-ban látott napvilágot a szótár harmadik kötet, amelyben a *V*, *G* és *D* betűvel kezdődő szavak kerültek tárgyalásra. Sajnálatos, hogy SEVORTJAN 1978-ban meghalt. Szótárának negyedik kötetét ezért munkatársai 1989-ben adták ki; ebben a *DŽ*, *Ž* és *J* betűvel kezdődő szavak kaptak helyet. Legutóbb pedig a szótár ötödik köteté került forgalomba 1997-ben, amelyben *K* betűvel kezdődő szavak egy része foglalt helyet. Ezek szerint a jövőben kiadásra kerülnek még az *L–S* és a *T–Š* betűkkel kezdődő szavak. A kiadás menetét szem előtt tartva arra lehet számítani, hogy a SEVORTJAN-féle etimológiai szótár kiadása előreláthatólag 10 éven belül véget ér – tehát a szótár kiadása kerek 35 év alatt valósul meg. Ez alatt a 35 év alatt a korábban megjelent kötetek részben elavulnak, mert a török nyelv kutatása gyors és alapos módon fejlődik. Ezenkívül SEVORTJAN szótárában tervszerűen csak a „köztörök” szavak szerepelnek. A szerző tudatosan mellőzte a török nyelvben használt jövevényszavakat, amelyek tudvalevőleg jelentékeny helyet foglalnak el a török szókészletben. Ebben a helyzetben SEVORTJAN szótára csak részben elégítheti ki az olvasók, illetve az érdeklődők igényeit. Nem szólva arról, hogy a szótár oroszul jelent meg, ami azt jelenti, hogy kizárólag azok az érdeklődők forgathatják, akik oroszul tudnak.

ANDREAS TIETZE eddig több becses tanulmányt tett közzé a török nyelv szókészletéről. Először az anatóliai török nyelv görög elemeit dolgozta fel (Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch: Oriens 8. 1955: 104–57; Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch. In: Németh Armağan. Ankara, 1962. 204–57), majd az anatóliai török nyelv közvetlen arab átvételeire kerített sort (Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch. In: Jean Deny Armağan. Ankara, 1958. 255–333), végül pedig az anatóliai török nyelvben használt perzsa jövevényszavakat gyűjtötte össze (Persian Loanwords in Anatolian Turkish: Oriens 20. 1967: 15–168). Ezeken kívül TIETZE több kisebb etimológiai tárgyú cikket is írt (pl. Die Zusammensetzung des gewerblichen Wortschatzes in der Provinz Kars: Zeitschrift für Balkanologie 18. 1982: 159–215).

Fontos összefoglalás TIETZÉnek az oszmán-török nyelv idegen elemeire vonatkozó közleménye (Die fremden Elemente im Osmanisch-Türkischen) a „Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft” (Teil 1. Bp., 1990. 104–18) című kiadványban, amely HAZAI GYÖRGY szerkesztésében jelent meg. TIETZE „Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin” (Urbana, 1958.) című nagy műve alapvető adalék a török szókészlet olasz és görög eredetű elemeihez. Ezekkel az értékes kiadványokkal szerzőjük bebizonyította, hogy kiváló szakértő a török nyelv etimológiai kutatása terén. Ezért nagy örömmel üdvözlöttük TIETZÉnek „Der türkeitürkische Wortschatz” című közleményét, amely az Archivum Ottomanicumban jelent meg az 1990-es évek közepén (13. 1995–96: 5–37). A szerző ebben a közleményben nyilvánosságra hozta, hogy rövid időn belül kiadásra kerül török (oszmán-török, Türkeitürkisch) etimológiai szótára. TIETZE a közlemény végén mutatványt adott ki, amely világos képet fest a készülő szótár sajátosságairól és érdemeiről. Ezek után érthető, hogy a tudományos körök türelmetlenül várják a TIETZE-féle etimológiai szótárt.

Öröndetes módon legújabbán ismét napirendre került a török etimológiai szótár kérdése a „Sravnitel’no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov” című munka négy kötetének megjelenésével. Az összehasonlító török nyelvtan első kötete 1984-ben jelent meg Moszkvában „Fonetika” cím alatt. Két évvel később, 1986-ban látott napvilágot a második kötet „Sintaksis” címen, 1988-ban pedig a harmadik kötet következett „Morfologija” címmel. A nyelvtan negyedik kötete 1997-ben jelent meg „Leksika” cím alatt. A szóban forgó nyelvtan E. R. TENISJEV felelős szerkesztésével jelent meg. A „Leksika” kötet több jeles turkológus közös műveként készült el, s benne tárgyalásra került közel 1000 török szó. A szócsoportok között nagy helyet foglalnak a természeti jelenségekre, az állattenyésztésre, a földművelésre, a vadászatra, a halászatra, a lakóhelyre, az öltözködésre, az eszközökre és a mesterségekre, a társadalmi és erkölcsi életre, a vallásra, a szellemi életre és a hiedelmekre, a kereskedelemre, a háborúra és a fegyverekre, az állat- és növényvilágra vonatkozó szavak. Természetesen a szerzők etimológiai magyarázatokat is adnak a felsorolt szavakkal kapcsolatban. – Nagy kár, hogy a Leksika-kötet török etimológiai szótáram befejezése után került kezembe, s így nem tudtam felhasználni, de remélem, hogy szótáram második kiadásában bőven lesz alkalmam azt értékesíteni. De közben terjedelmes bíráló közleményt írtam a „Leksika”-ról, amely a Türk Dili Araştırmaları Yıllığı következő számában megjelenik.

A „Leksika” szerzői a török szavakkal kapcsolatban hivatkoznak a főbb tudományos művekre. A török szavak történetével kapcsolatban általában szem előtt tartják a magyar nyelv török jövevényszavait is. A „Leksika”-ban több helyen új etimológiákkal találkozunk. Ezek között az etimológiák között figyelemreméltó javaslatok vannak, azonban akadnak közöttük olyanok is, amelyek nem fogadhatók el. Érdekes például az ’eke’ jelentésű török *sapan* (*saban*) szó etimológiája, amely bővebb tárgyalásra, illetve javításra szorul. A *saban* szó eredetével részletesen foglalkoztam a török földművelés fejlődéséről (Türklerde ekinciliğin gelişmesine katkıları: Türkoloji Dergisi 8. 1979: 1–28) írott közleményemben. Mellékesen megjegyzem, a közleményben szó esik a m. *eké*-ről is. Igaz, a „Leksika” végén a használt források között szerepel néhány dolgozatom, de a török földművelésre vonatkozó ezen közleményem sajnálatos módon hiányzik közülük. Ez újabb példája annak, hogy a nemzetközi turkológia terén nem könnyű figyelemmel kísérni a tudományos fejleményeket.

Természetes, hogy a felsorolt etimológiai szótárak kizárólag a szakértők igényeit elégíthetik ki. Az európai országokban megjelent több etimológiai szótár ellenére a művelt török olvasó hosszú esztendőket óta nélkülözött egy szófajtó szótárt. Hogy a török olvasónak szüksége van etimológiai szótárra, könnyen megérthető.

Pár szóban magamról. Végre-valahára tavaly napvilágot látott „A török nyelv etimológiai szótára” című művem. A szótár előszavában annak a kedves emlékemnek adtam kifejezést, hogy 1940-ben mint másodéves egyetemi hallgató terjedelmes etimológiai tárgyú cikket írtam, amelyet NÉMETH GYULA professzornak adtam át a Körösi Csoma-Archivumban való közzététel céljából. NÉMETH érdeklődéssel átnézte a kéziratot és kijelentette, hogy előreláthatólag a jövőben én írom meg a török nyelv szöfjejtő szótárát. S NÉMETH jóslata megvalósult: a szótár megjelent, bár sajnálatos módon a nagy mester nem vehette a kezébe. A szótár tulajdonképpen mutatvány, amely kb. 500 oldalon tárgyalja a szóanyagot. Bevezetésében röviden sort kerítettem az etimológiai szótárak íróinak sorsára. Röviden utaltam például a GOMBOCZ–MELICH-féle „Magyar etymologiai szótár”-ra, amely – GOMBOCZ 1935-ben bekövetkezett halála miatt is – 1944-ben a *G* betűvel kezdődő szavakkal véget ért. Ezután rámutattam PETAR SKOK szótárára, amely a szerző halála után közel 20 évvel, 1971–74 között jelent meg. Tanulságos példaként szoltam az YRJÖ TOIVONEN-féle finn etimológiai szótár esetéről is. Végül SEVORTJAN török etimológiai szótára is figyelemre méltó és tanulságos példaként állhat előttünk. Ezeket a szótárírókat tartottam szem előtt, amikor 80 éves koromban közzétettem a „Török etimológiai szótár” első kiadását, amely voltaképpen az eredetileg tervezett munka helyett rövidebbre fogott tájékoztató mutatványnak tekinthető.

E rövidre szabott előadás keretében nem áll módomban részletesen beszámolni szótáram lexikográfiai elveiről. Ezen a helyen röviden, de nagy nyomatékkal hangsúlyozom, hogy jómagam is tisztában vagyok könyvem hiányosságaival, tökéletlenségeivel, fogyatékságaival. 80 éves koromban teljes erővel dolgozom, s bízom abban, hogy könyvem második kiadása remélhetőleg nagy mértékben mentes lesz a komolyabb hiányosságoktól. Remélem, hogy a szótár hátralevő részének megírása nem vesz hosszú időt igénybe, pontosabban: megírása a rendelkezésemre álló időbe befér.

Szótáramban nem egy etimológia van, amely először lát napvilágot. Egészen új például a 'birsalma' jelentésű török *ayva* szó eredetére vonatkozó magyarázat, amely némileg fényt vethet a magyar *birsalma* eredetére is. Erről utólag külön cikket is közöltem a Török Nyelvtudományi Intézet folyóiratában, a Türk Diliben. Új és érdekes a 'villám' jelentésű török *şimşek* szó eredetéről javasolt magyarázat is, amelyről később részletes közleményt tettem közzé a Türk Diliben. – A nyelvészeti kiadványokban eddig gyakran perzsa eredetűnek tartották a török *bayrak* 'zászló' szót, amelyről azt állapítottam meg, hogy török töből származik. Egészen új magyarázatot adtam a 'kaviár' jelentésű török *havyar* szó eredetéről. Ezzel a török szóval összefügg a magyar *kaviár* is. A TESz. szerint a *kaviár* vándorszó, amelynek végső forrása tisztázatlan, de az európai nyelvekbe az oszmán-törökből került; az EWUng. véleménye szerint az olaszon keresztül. Az olasz *caviale* pedig az oszmán-török *havyar* átvétele, amely az újperzsa *hāvyār* alakra megy vissza. Újabban (1972-ben) DEMETRIUS GEORGACAS részletes monográfiát tett közzé a török halnevekről, s művében foglalkozik a török *havyar* szó eredetével is. Mellette EILERS írt hosszabb tanulmányt a *kaviár* szó eredetéről; tanulmánya 1959-ben jelent meg Újdelhiben, s érthető, hogy ez a munka nem volt elérhető a tudományos körök számára. Később PELLEGRINI az újlatin nyelvekben használt arabizmusokról szóló művében magáévá tette EILERS magyarázatát, amely szerint a szó a perzsa *xāviyār* átvétele. SZEMERÉNYI OSZVALD szerint is indoeurópai gyökerű a szó. Ilyen előzmények után GEORGACAS bebizonyította, hogy a *kaviár* a bizánci görögből származik. De nagy valószínűséggel az oszmán-török *havyar* alakon keresztül került az európai nyelvekbe. Tehát szótáramban nem elégedtem meg a kézenfekvő szótárakkal és forrásokkal, hanem lehetőleg figyelemmel kísértem a legújabb kiadványokat is, s ezáltal az etimológia terén elért legfrissebb tudományos eredményekről igyekeztem tájékoztatni az olvasót.

Szótáramban helyenként vannak a magyar szavak történetével kapcsolatos megfigyelések is.

Érdekes például a magyar *mogyoró* szó története. A ma érvényes magyarázat szerint a *mogyoró* a *mony* 'tojás' szó *-r* és *-ó* toldalékkal létrehozott fejleménye. A tőszóban *n > ny > gy* fejlődéssel kell számolnunk. – Ezek szerint helytelen az a korábbi magyarázat, amely szerint a *mogyoró* a csuvas *mājār* ~ *mājārā* 'dió' átvétele. A *mogyoró*-t a csuvas *mājār*-ral MUNKÁCSI (Nyr. 13. 1877: 262; NyK. 21. 1887–1890: 122) egyeztetette. Később ehhez az egyeztetéshez csatlakozott PAASONEN (KSz. 5: 159) is. De GOMBOCZ (BTLw. 220–1) arra utalt, hogy a csuvas szónak nincs megfelelője a török nyelvekben, s ezért a csuvas *mājār* valószínűleg magyar eredetű szó. Elsőként PAASONEN (NyK. 38. 1908: 271) vetette fel ezt a lehetőséget. Legújabbban magáévá tette ezt a magyarázatot LIGETI (TörK. 234) is. LIGETI szerint „amennyiben helyes a javasolt etimológia, a *mogyoró* volna az egyetlen »Ázsiában« hagyott magyar közszó”, s „kár, hogy sem a TESz.; sem a MSzFgrE. nem tér ki erre a mégsem lényegtelen kérdésre.” Nem esik szó erről a kérdésről az EWUng. 4. füzetében sem, amely 1994-ben jelent meg. – V. G. EGOROV 1964-ben azt írja a csuvas nyelv etimológiai szótárában, hogy a csuvas *mājār* szó eredete ismeretlen, de GOMBOCZ nyomán hozzáteszi, hogy a magyar *mogyoró* a mai csuvasok őseitől, a bolgároktól származik. Úgy látszik azonban, hogy EGOROV felfogása nem fogadható el. De nem látszik helyesnek az a megállapítás sem, amely szerint a csuvas *mājār* volna az egyetlen „Ázsiában” hagyott magyar szó.

Nemrégiben vaskos karacsaj-balkár szótár jelent meg, amelyben előkerült a csuvas *mājār* szó pontos megfelelője, *mayar* alakban. A csuvas *mājār* szó jelentése 'dió', a karacsaj *mayar* pedig 'mogyoró' jelentésben használatos. Tehát a *mogyoró* a magyar nyelv külön életében, belső fejlődés útján keletkezett szó. Ismeretes, hogy a *mogyoró* a Fekete-tenger déli partjain terem. Világos tanúja ennek a körülménynek a török *findik* szó, amely arab közvetítéssel került a törökbe. Az arab szó a görög *Ποντικόν* (*káctron*) átvétele, amely a Fekete-tenger görög nevéből származik. Ezek szerint, LIGETI szavaival élve, „meddő vállalkozás magyar jövevényszavakat keresni a csuvasban”. Világos, hogy az észak-kaukázusi karacsaj adat pontos megfelelője a csuvas *mājār*-nak, amely 'dió' jelentésben használatos. – A *mogyoró* szó többször szerepelt a nyelvészeti irodalomban. Legutóbb HAJDÚ PÉTER „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című művében megállapította (Bp., 1988. 9), hogy a *Quercus* és a *Tilia* mellett a *Corylus* avelánának sincs közös neve a finnugor nyelvekben. – A csuvas *mājār* jelentése 'dió', a karacsaj *mayar* pedig 'mogyoró' jelentésben használatos. Jelentéstani tekintetben a két szó közötti összefüggés világos. Ezzel kapcsolatban elég utalni arra, hogy az orosz *opéc* 'mogyoró'-t jelent, a *грекуш opéc* pedig 'dió'-t.

IBEN RAPHAEL MEYER 1968-ban „Türkeitürkisch *tanı*- 'kennen' und *tanık* 'Zeuge'” (Ural-Altaische Jahrbücher 40. 79–81) című cikkében azzal az állítással állt elő, hogy a török *tanı*- 'kennen' ige a mongolból származik. Eszerint mongol eredetű a *tanık* 'tanú' szó is, amely a *tanı*-, *tanu*- ige szabályos származéka. MEYER állításával újból időszzerűvé vált a mongolos jövevényszavak kérdése a magyarban.

A TESz. harmadik kötete, amelyben a *tanú* szó szerepel, 1976-ban jelent meg. De a TESz. nem vette figyelembe MEYER cikkét, amely 1968-ban jelent meg. Ezért a TESz. szerint a magyar *tanú* az ótörök **tanuq* szóból származik. A török *tanuq* alak pedig a török *tanu*-, *tani*- 'megismer, tud' ige származéka. Hasonlóképpen honfoglalás előtti török jövevényszónak tartja a *tanú*-t az EWUng. is, amely szerint a *tanú* a török **tanu*- 'erkennen, wissen' ige származéka. Érdekes, hogy az EWUng. sem tartja szem előtt MEYER állítását. Meglepő, hogy azt LIGETI (TörK. 259–60) sem veszi figyelembe, s a török *tani*-, *tanu*- 'tud, megismer stb.' ige szabályos származékának tartja a *tanuq*, *taniq* alakot, amelyből a *tanú* származik. LIGETI szerint „a magyar szó körül látszólag nincs problé-

ma”. Meglepő, hogy MEYER cikke elkerülte Ligeti figyelmét. Nehéz elképzelni, hogy LIGETI nem szállt volna perbe MEYERREL.

LIGETI „A mongolos jövevényszavaink kérdése” (NyK. 49. 1935: 190–271) című alapvető tanulmányában foglalkozott az állítólagos mongol elemekkel s teljesen negatív eredményre jutott. (Vö. BÁRCZI, Szók.² 55–7.) Ennek ellenére LIGETI később (TörK. 50–1) arra utalt, hogy a mongol vagy mongolos elemek száma a magyarban nemrég meggyarapodott, s megállapította, hogy a magyar *kebel* szó lehetséges forrásaként szóba jöhet a ’has’ jelentésű mongol *kebeli* szó. Eszerint érdekes lett volna LIGETI véleménye, aki határozottan állást foglalt a mongolos jövevényszavak kérdésében, s gyakran hangsúlyozta, hogy a magyar nyelvnek nincsenek közvetlenül a mongolból kölcsönzött szavai. Érdekes azonban, hogy az EWUng. egyszerűen hibásnak minősítette a *kebel*-nek a mongol *kebeli* szóból való javasolt etimológiáját. S nem esik szó a *tanú* mongol eredetéről az EWUng.-ban sem.

A TESz. véleménye szerint a *tapsifüles* „összetett szó. Az előtag a *tapos*, *teper*, *tepség* stb. kiterjedt rokonságába tartozó származékszó.” Hasonlóképpen vélekedik a *tapsifüles* szóról az EWUng. is. Úgy látszik, elkerülte a szerzők figyelmét az a cikk, amelyet a Magyar Nyelvben tettem közzé korábban (1981: 429). Ebben a rövid cikkben a *tapsifüles* szó előtagját a *tepsi* ’sütésre használt, alacsony oldalú edény’ szóból magyaráztam.

Figyelmet érdemel a magyar *tor* szó etimológiája is. GOMBOCZ (BTLw. 208) a csagatáj *tor* ’Gastmahl, Bewirtung’ alakkal egyeztetette s utalt arra, hogy a *tor* MUNKÁCSI véleményének (NyK. 8. 1870: 181) ellenére nem függ össze a köztörök *toy* ’Gastmahl, Zecherei’ szóval. BÁRCZI (Szók.² 77) a honfoglalás előtti török jövevényszavak között sorolja fel a *tor*-t. Később LIGETI (TörK. 271) kérdőjelesen a *bű*, *bölcs*, *báj*, *ige*, *igéz*, *kép*, *boszor-kány*, *ünnep*, *egyház*, *gyász*, *bűn*, *érdem* szavak körében említi a *tor* szót. LIGETI a felsorolt szavak török megfelelőivel részletesen foglalkozik, de feltűnő, hogy mellőzte a *tor* török (csagatáj) megfelelőjét. – A TESz. szerint kevésbé valószínű az az egyetlen, régi feljegyzésű adatra épülő feltevés, amely szerint a *tor* ótörök eredetű volna. Később az EWUng. is bizonytalan eredetűnek minősíti a szót. A törökből való eredeztetésben nagy akadályt jelent az, hogy egyetlen török adat áll rendelkezésre.

A magyar nyelvészek óvatos magatartása a csagatáj *tor* alakkal kapcsolatban teljesen jogosnak látszik. A csagatáj adat először a VÁMBÉRY-féle csagatáj szótárban (Çagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867.) fordul elő. Később ezt az adatot átvette PAVET DE COURTEILLE (Dictionnaire turk-oriental. Paris, 1870.), aki ’festin’-ként közölte. Nem titok, hogy a csagatáj szótárakban gyakran akadnak hibás adatok. Tudtommal erre a körülményre először THÚRY JÓZSEF hívta fel a figyelmet „A Behdset-ül-Lugat című csagatáj szótár” című (Bp., 1903.) értekezésében, ahol negyven hibás csagatáj adatot közölt a szótárakból. THÚRY részletesen foglalkozott a csagatáj szótárakban előforduló hibás adatokkal, de nem hallgathatom el, hogy maga is nemegyszer tévedett. Erre utalt NÉMETH GYULA is THÚRY JÓZSEF-ről mondott beszédében, amely a Magyar Tudományos Akadémián hangzott el 1934-ben (Thúry József emlékezete. Bp., 1934.).

Magam is foglalkoztam a csagatáj szótárakban előforduló hibás adatokkal. Először 1943-ban a Kőrösi Csoma Társaságban tartott előadásomban hívtam fel a figyelmet arra, hogy az ismert török szótárakban gyakran találkozunk hibás csagatáj adatokkal. Előadásomban foglalkoztam például a csagatáj *dabir* ’térdf’ szóval, amely szerepel BUDAGOV és RADLOFF szótárában is. Ez nem más, mint a török *diz* szó, amely átkerült *térf* alakban a magyarba is. „A *székely* név magyarázatához” (MNY. 1943: 205–8) című cikkemben megállapítottam, hogy hibás az a csagatáj adat, amelyből THÚRY JÓZSEF a *székely* nevet magyarázta. Később terjedelmes közleményt tettem közzé a csagatáj szótárakban előforduló hibás adatokról (Çagatay lûgatleri hakkinda notlar: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 8. 1950: 145–53). – Ebben a közleményben természetesen a helytelen

adatok egy részét volt alkalmam javítani. Később több hibás adatra akadtam a csagatáj szótárakban. Ilyen hibás adat a csagatáj *tor* szó is, amely meggyőződésem szerint nem lehet más, mint a török *toy*. A *toy* köztörök szó, amely jól ismert 'tor' jelentésben. A *tor* egyszeri olvasat. Nemcsak hogy más török nyelvben nem ismeretes, hanem még más csagatáj szótárban sem találjuk meg. (PAVET DE COURTEILLE nyilvánvalóan VÁMBÉRYTŐL vette át.) – A *toy* (> *doy*) szó viszont jól ismert a török nyelvekben. GERHARD DOERFER összegyűjtötte a régi és új török forrásokban előforduló főbb adatokat a „Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen” című monumentális művében, de a csagatáj *toy* mellett nem utalt a *tor* alakra, amelyet nyilvánvalóan egyszeri olvasatként hibásnak tartott. – VÁMBÉRY csagatáj adatai között akadnak hasonló hibás alakok, amelyek nem ritkán az ő javításai. VÁMBÉRYvel folytatott vitájában BUDENZ többször utalt hasonló javításokra, amelyeket VÁMBÉRY-féle „nyelvújítás”-nak minősített.

LIGETI „A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” (MNy. 1976: 11–27, 121–36) című közleménye végén szóvá tette, hogy a magyar szókészlet idegen elemeinek vizsgálata során a jövevényszavak mellett az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a tükörszavaknak. MELICH JÁNOS rámutatott arra, hogy ugyanazokból a nyelvekből, amelyekből jövevényszavak vannak a magyarban, vannak „átfordítások, utánzások” is. Később ECKHARDT SÁNDOR a magyarra fordított idegen szavakat tükörszavaknak, tükörkifejezéseknek nevezte el. – Török eredetű tükörkifejezés a magyarban például a *nyelvet fog, kiment az eszemből*. Érdekes, hogy az *ész* is török jövevényszó. MUNKÁCSI ezekhez a példákhoz próbálta csatolni a *farkas* szót is, amely természetesen lehet egyszerű tabuszó. MUNKÁCSI szerint törökből fordított tükörszó a magyar *házas* is, amelynek a török nyelvekben az *evli* felel meg. Ezekhez a példákhoz tartozik ERDŐDI (MNy. 1978: 72–6) szerint a *fokhagyma* szó is. ERDŐDI csupán a csuvasból tudott idézni török megfelelőt. De ezúttal hivatkozhatunk a török *diş* alakra is, amely a 'hagyma gerezdje' értelemben járatos. Újabban BEREZKI GÁBOR (Néhány török tükörfordítás. In: Tanulmányok 281–4) a török tükörszavak számát tovább gyarapította: a *kütfő* (*vízfő, folyófő*), *megalszik* és a *vagyon* szavakkal. A magyarban használt tükörkifejezések közt török eredetűt egyelőre csak egyet tudnék említeni: a *teknősbéka*-t, amely a török *tekneli bağa* pontos fordítása. A *teknősbéka* főnév összetett szó, amelynek mind a két része török eredetű jövevényszó. – Megállapíthatjuk, hogy a turkológusnak még mindig van új mondanivalója a magyar nyelv török elemeiről. De a jövevényszavak mellett a turkológusnak van tenivalója a török eredetű tükörszavak, tükörkifejezések és tükörszólások terén is.

A magyar nyelvészek kezdettől fogva komoly munkát fejtettek ki a török jövevényszavak terén. Ezért ez a réteg van kidolgozva a legjobban. Ezzel szoros összefüggésben áll a turkológia fejlődése Magyarországon. A turkológia a törökség legnemzetibb tudománya. Ellentmondásosnak látszik, de ugyanakkor a turkológia nemzetközi tudomány is. S talán nem túlzás azt állítani, hogy a turkológia nemzeti tudománynak számít Magyarországon is. Tanulságos ebből a szempontból a budapesti egyetem turkológiai szemináriuma, amelynek a neve a II. világháború előtt Magyar őstörténeti és török filológiai szeminárium volt. Ezt a szemináriumot vezette kerek 50 éven keresztül NÉMETH GYULA, a magyar turkológia nagy mestere, „A honfoglaló magyarság kialakulása” című úttörő munka szerzője. Nem titok, hogy e körül a munka körül fejlődött a magyarságtudomány, de tény, hogy ez a munka évek óta útmutatóként szolgált a nemzetközi turkológia terén is.

Meg vagyok győződve arról, hogy a magyar turkológusok tovább folytatják hagyományos erőfeszítéseiket a régi és új török nyelvek terén, s ezzel hozzájárulnak nemcsak a török nyelvészet fejlesztéséhez, hanem újabb megfigyelésekkel gyarapítják a magyar nyelvtudományt is.

An etymological dictionary of Turkish and the history of the Hungarian language

This paper gives a detailed survey, starting with Ármin Vámbéry's dictionary, of the history of Turkish etymological dictionaries and related aspects of etymological research. A recent product of that research is "An Etymological Dictionary of the Turkish Language", compiled by the author, that can be seen as a concise preliminary sample of the originally planned project. In the second part of the paper, the author describes some Hungarian-related etymological analyses associated with that project (e.g., on H *mogyoró* 'hazelnut', *tanú* 'witness', *tapsifüles* 'bunny', *tor* 'funeral banquet', etc.) that are especially relevant with respect to the linguistic and cultural history of Hungarian.

HASAN EREN